

Szekfű Gyula „Három nemzedék”-e*

A Tanácsköztársaság leverését követő ellenforradalmi rendszer gazdasági – politikai mozgásainak összefüggéseit történetírásunk jórészt már tisztázta¹ és nagy vonásokban feltárta azokat a szellemi mozgalmakat is, amelyek e korszak ideológiáját létrehozták és sajátos karakterét meghatározták.² Az ellenforradalmi rendszer uralkodóvá váló ideológiája, a keresztény-nemzeti eszmekör, számos társadalmi réteg és csoport politikai törekvésének kifejezőjévé vált, ami tetten érhető többek között abban is, hogy az említett ideológia egyes elemeit, illetve ezek egymáshoz való viszonyát az egyes csoportok eltérő módon értelmezték és hangsúlyozták. Közismert tény, hogy a kialakuló eszmekör megteremtésében a főszerepet két ideológia-alkotó személyiség játszotta: a literátor Szabó Dezső³ és a történész Szekfű Gyula. Az Eötvös Kollégiumban volt társak azonban különböző életutat befutva érkeztek az ellenforradalmi rendszer ideológia-teremtő „pillanatához”, s így bár a megelőző korszak kritikáját illetően számos ponton rokon gondolatoknak adtak hangot, a jövőt, a kibontakozást eltérő módon képzeltek el. Szabó Dezső „Az elsodort falu”-ban nem csupán a monarchiabeli magyar társadalom dekadenciájával számolt le, hanem a jövőt az egészség szimbólumához, a magyar fajt reprezentáló paraszt mitologizált alakjához álmódta hozzá, amiből a húszas évek kezdetén a „magyar forradalom” kibontakozását remélve az antiszemitizmust erősítő eszmei mozzanatok állította előtérbe. A „magyar forradalom” elmaradása, Szabó Dezső csalódása a kor társadalmi-politikai erőiben azonban viszonylag hamar szembefordította, a konszolidálódó bethleni uralmi szisztémával s 1923-ban már mind a világháborút követő két forradalmat, mind az arra következő ellenforradalmat egyaránt elvetve, kísérletet tett egy olyan ideológia megfogalmazására, amely egy új – bár többféleképpen értelmezhető – „magyar demokrácia” megteremtését tűzte ki célul.⁴

Szekfű Gyula más úton látta kivihetőnek a forradalmak utáni társadalom átforgalmazását s a „hamis realista”⁵ politika ideológiai alapját kialakítva szembekerült Szabó Dezső elképzelésével.⁶ A

*E rövid írás részlet a szerző 1982-ben elkészült Bartha Miklós Társaság története (1925–33.) című disszertációjából.

¹Összefoglalóan a Magyarország története 1918–1919.; 1919–1945. (Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor és Tilkovszky Lóránt) Bp., 1976. 1140. – A mű viszonylag részletes bibliográfiát is ad.

²Uo. 569–596. – Bibliográfia: 1319.

³Szabó Dezsőről: Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp., 1979. (2. kiad.) 606. Szabó Dezső emlékirás. = Irodalomtörténet, 1979/4. 960–79.

⁴Szabó Dezső eszmei-ideológiai munkásságának húszas évekbeli alakulását és hatását kíséreltem meg felvázolni „Szabó Dezső „magyar demokrácia” elképzelése” című, sajtó alatt levő tanulmányomban.

⁵Az elnevezést – Bethlen Istvánra és politikájára is – Bibó István használta A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. (Bp., 1946. 116.) című munkájában.

⁶A szélsőjobboldal ideológiája a Szekfű-felfogástól – többek között – ott tért el, hogy míg Szekfű a forradalmat általában mint kóros állapotot elvetette, addig a szélsőjobboldal képviselői az „idegenek vezette” s nekik hasznos forradalmat vetették el, de jogosnak tartották a „magyar forradalom” végigvívását. (ld. Lendvai István és Milotay István írásait.)

Három nemzedék (1920) című munkája nem csupán megjelenésekor, illetve a két világháború közötti időszakban váltott ki nemegyszer heves vitát, hanem 1945 után is újra és újra visszatérő témája lett az újraalakuló tudományos közgondolkodásunknak.⁷ Ez utóbbi körbe sorolható nagyobb munkák elsősorban a szekfűi mű reakciós ideológiai tartalmát, illetve a német szellemtörténettel kimutatható gondolati kapcsolatát tárgyalták. Jelen írásomban a szellemtörténeti kapcsolatok kérdésével nem foglalkozom, ismertnek tételezve azt, a figyelmet elsősorban azokra a mozzanatokra kívánom felhívni, amelyekkel eddig kevésbé foglalkoztak a tudós elemzések, s amelyeket a hazai eszmei-ideológiai fejlődéstörténet szempontjából fontosnak tartok.

A Három nemzedék⁸ – lényegében számvetés,⁹ egy olyan számvetés, amely az átélt történeti események (világháború, polgári forradalom, Tanácsköztársaság) és az új helyzet kényszerében

⁷ A jelentősebb tanulmányok, amelyek a kérdéssel foglalkoztak: *Mérei Gyula*: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához. Századok, 1960., 1–2. 180–255.; *Szigeti József*: A magyar szellemtörténet bírálatához. Bp., 1964. 276. – általánosabb összefüggésben: *Szücs Jenő*: A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának tipológiájához. = Nemzet és történelem. Bp., 1974. 281–320.; *Unger Máttyás*: A történelmi tudat alakulása. Bp., 1976. – A Három nemzedék előzményeihez: *Dénes Iván, Zoltán*: A „realitás” illúziója. Bp., 1976.; *Glatz Ferenc*: Történetíró és politika. Bp., 1980. 268.

⁸ Az idézetek és a lapszámok Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik 1935-ös kiadásából valók (amennyiben azok változatlanul szerepelnek az első kiadás szövegéhez képest, – az eltérő helyeket minden esetben külön feltüntettem).

⁹ „Ezt a könyvet meg kellett írnom. Ez a könyv személyes élményem.” *Szekfű*: i. m. 6. – Szekfű számára a világháború, illetve annak elvesztése is olyan lelki válságot jelentett, amely újra és újra arra kényszerítette, hogy álláspontját megpróbálja kifejtetni – egyelőre főként leveleiben. 1918. szeptember 17-i levelében, melyet Angyal Dávidhoz írt, úgy látta, hogy a „... különbsége szegényletes, de ép oly biztos, h(ogy) haszontalan is – a vég kezdete.” (MTA Kt. Ms 805/1.) Az októberi forradalom a belső bizonytalanságát erősítette, mivel attól tartott, hogy a világháborús szövetségest, Németországot fogják a magyarok egyetlen bűnbaknak kikiáltani („Még Eckhart is, kinek mégis kellene, hogy történetfilozófiája legyen, úgy beszél, h(ogy) mindennek oka az, h(ogy) nem a franciákkal voltunk szövetségben” – Uo. 1918. X. 10.) s ez egyúttal azt is jelentheti majd, hogy a magyar állam „lesüllyed a Balkánállamok közé” (Uo. 6. sz. 1918. X. 29.) s akkor kérdésessé válik a fődolog: „a bolsevizmus kikerülése. De akik így tönkre tudták tenni a monarchiát, azok a szociális rendet is tönkre tudják tenni. Csak akkor lesz vége mindennek.” (Uo.)

A nyugat-európai mintát követő, európeér köztársaság elismerésétől nem idegenkedett, bár kételyeit nem hallgatta el, miként arról Gábor Andornak írt leveléből is meggyőződhetünk: „... bevallom: az otthoni események első zavaros hírei nem voltak felemelőek. Nem tudom, mennyire készítettek Önök a forradalmat, de innen kívülről határozottan úgy látszott, hogy megint csak a sovinizmusnak hatványozása lesz, egy újabb kiadása a 49-es forradalmi kormányának, ismét kurucság, stb. Az Est cikkei e tekintetben félév óta felülmulnak minden elképzelhetőt a nemzeti gőg és elzárkózottság érzései felkorbácsolásában. (...) Azt kezdettől fogva észrevettem, hogy a radikális-szociális elem a régi 48-as politika ezen poklon keresztülment diszpéldányaival nem igen passzol össze. Ezt a megállapítástomat az Ön levele teljesen megerősíti. Ön azt hiszi, h(ogy) a további fejlődés a régi közjogi ellenzék kizárása felé tart – én szeretném hinni, h(ogy) igaza van, az általános európai fejlődés is ezt kívánná, de vajon nem lehetséges-e, hogy amint mi a régi világban jó messze baktatunk a „művelt Nyugat” után, most is bármennyire nekirugaszkodunk a nyugati fejlődést még nem érjük el, hanem öröklött viszonyaink ismét lehúznak oda, honnan talán nem is lehet saját erőnkől megszabadulni: a balkáni államok közé? Csak egy szóval: Német-, Francia-, Olaszországnak legálább 1/3-a, ha nem 1/2-e a lakosságnak szocialista (proletár) – nálunk csak Cseh, oláh, Szerbországekban a szocialista és a szocializmusra (eredetiben így! – B. I.) képes elem elenyészően csekély. Hiszi Ön, hogy az a néhány polgári radikális és szocialista a sovinizmusról lemondva uralkodni és kormányozni képes leend? Pláne ha már kiderült, h(ogy) a területi integritást ők se tudják fenntartani; ha már nem leplezhető, h(ogy) az antant nemcsak Tisza Istvánnak, de Károlynak és Jászinak is ellensége, ennyiben végtére is ezek is csak magyarok; ha mindez kiderül, a sovinszta elemek sietni

született, s amelyben a mű írója kísérletet tett arra, hogy definiálja személyes, emberi létét, értelmiségi és történelmi mivoltát, valamint nemzeti-állampolgári kötöttségeit. A számvetés tehát önmeghatározás is, újrafogalmazása mindannak, amit addig vallott.¹⁰

A Három nemzedék két nagyobb egységből áll¹¹ – az első részben Szekfű az általa vizsgálandó, illetve bemutatandó történelmi kor megközelítésének eszközt dolgozza ki, alapozza meg

fognak Önöket a süllyedő hajóról kivetni és jobbfelé koncentrálni, amely esetben Önök ellen az antiszemita jelszót is fel fogják használni. Ezen gondolatmenet szerint személyére nézve a helyzetet kilátástalannak találtam... Azt kérde, hogyan szeretnék hazakerülni? Így, hogy ne Balkánországban menjek, hanem Európába. Köztársaságba nagyon szívesen, de európai, akár szociális köztársaságba, csak nem balkáni türelmetlenséggel telítettbe, ahol a gondolatot vagy megfigyelés közlését egy császár helyett (kinek ugyis annyi egyéb dolga van) 50–60 „demokrata” cenzurálná. Ön úgy véli, h(ogy) az új Magyarország nem ilyen lesz. Kivánom, hogy igaza legyen. S ha igaza van, akkor szívesen megyek haza akármilyen állásba, csak valahogyan megéljek és folytathassam dolgaimat.” Itt tett említést Szekfű arról, hogy írni szándékozik: „... és tán lehetne egy füzettfelében megmagyarázni a magyaroknak mi történt. Ilyenformán: Emberek, mi történt?” A régi világ elmúlt, de az újat a réginek hagyatékától megterhelve kell megcsinálnunk. Mi ez a régi hagyaték, melytől nem fogunk megszabadulhatni? Államnemzet-kultúr-nemzet, stb. Jobb hangulatomban azt hiszem, h(ogy) ilyen könyvvel megkönnyíthetném sok becsületes embernek az átmenetet, másrészt pedig a helyes, antiszovinistikus társadalmi belátást terjeszthetném. Máskor viszont: minek írni? A jövő nem a kis, agrárnépek kezében van.” (MTA Kt Ms 4492/168).

Szekfű Tanácsköztársaság alatti tevékenységét a forradalom leverését követően a bölcsészkarri egyetem – ahová a tanácskormány nevezte ki Szekfűt – vizsgálóbizottsága tárgyalta. A saját szerepét tisztázni kívánó levelében írta, hogy „Ugy hiszem Fogarasiék azért neveztek ki, mert elfogadtam a történelmi vezérkönyvük egy részének írását. Ezt mindjárt áprilisban fogadtam el azért, mert hivatalos felszólításukban közölték, h(ogy) részt vesz benne Heinlein és Hóman is. Így nem volt okom el nem fogadni annál kevésbé, mert tudtam, h(ogy) tört. materializmust, amit kívántak, maguk sem ismerik (Rákócziat úgy emlegették, mint tört. mat. művet!), s így írhatok, amit akarok. Pesten aztán megtudtam, h(ogy) Hóman és Heinlein nem vesznek részt, olvastam a nyomtatva megjelent éretlenségeket s természetesen ettől kezdve csak *mondtam* (és egy felszólításukra írtam), hogy csinálom, de valóban nem csináltam a munkát.” Saját kinevezéséről még azt írta, hogy csak utólag értesült róla a Pester Lloyd-ból s „mint utólag megtudtam, a kinevezést a közoktatásügyet vezető litterátus kommunisták a szocialistákkal szemben vitték keresztül, akik eddigi történelmi működésém alapján (Szent Istvánról való felfogásom a „Magyar Állam”-ban!) engem mint nemzeti és konzervatív írókat elleneztek. Végül kompromisszum útján a tört. segédtudományok tanszékére, a már meglevő tanszék mellé neveztek ki, hogy ne legyen alkalmam politikai történetet előadni...” „hogy azonban nem protestáltam, ezt és egész magatartásomat itteni hivatalos, munkám, a bécsi levéltári likvidálás ügye szabta meg.” A levéltári likvidáció hazafias poszt volt Szekfű számára is, amelynek megtartásáért engedményekre kényszerült s hogy „... minő engedményekre valánk kötelezve hivatali szempontból a Tanácskormánnyal szemben, bizonyítja az, hogy a tanácsuralom vége felé, mikor a népbiztosoknak leteendő hírhetd hivatali esküjéről volt szó, maga Bethlen István gróf, a szegedi kormány bécsi megbízottja utasított minket, bécsi levéltárnokokat Károlyi Árpád előterjesztésére, hogy feltétlen helybenmaradásunk hazafias érdek lévén, szükség esetén még az illető esküt is letegyük. A gróf úr ezen utasítását Eckhart kollégám Dékán Úrnak kíváratára megmutathatja...” Szekfűt lelkileg megviselte a tény, hogy „mosakodnia” kell – mégpedig Ballagi Aladárék előtt, akik „... nyugodtan tanítottak autonómiájától fosztott egyetemen is” – s úgy látta: „Le kell számolnom azzal, hogy abban az országban én számomra nem hagynak több helyet és méltó munkakört. A folytonos gyűlölet kitörésére nem felelhetek folytonos de profundisokkal, s el kell magamat határoznom, hogy – elváljunk. Ha venia legendit így szegyenletesen elveszik tőlem s besoroznak Kun Béla czinkosai közé, körülbelül bizonyos, hogy levéltári állásomat sem tarthatom meg. S akkor: arme Leute müssen wandern. Minden tehetségtelen és gonosz stréber felélekezhetik otthon: ettől, végre megszabadultunk. Hogy hova fordulok nem tudom... de azt tudom, hogy többé magyarul nem fogok írni.” És itt újra visszatér a Gábor Andornak felemlített ötlet: „Egy kis fogalom tisztázó

elméleti igényrel; a második részben pedig a reformkortól az 1919-ig terjedő időszak eseményeit, illetve azok összefüggéseit mutatja be, választ keresve arra a kérdésre; miként is jutottunk el az immár hét esztendeje tartó krízishez.¹² Számunkra most a mű első része a fontosabb, mert itt olyan szerzői motívumok ragadhatók meg, amelyek a szekfűi munkásságot hosszabb távon is jellemzik.

Széchenyi társadalmi-politikai nézeteit bemutatva jut el Szekfű ebben a részben a következő alapelvekhez:

„1. A magyarságnak hibái és szenvedélyei vannak

2. E szenvedélyek a haladás kerékkötői

3. E szenvedélyeknek hízelgő politika az egyetlen, mely nálunk népszerű

4. Tehát a népszerű politika a haladás ellensége.”¹³

A kérdéses pont itt a „szenvedélyeknek hízelgő politika” értelmezése. Lényegében mit is takar egy ilyen típusú politika? Erre – a Széchenyre apelláló Szekfű alapján – úgy válaszolhatunk, hogy minden olyan politika, amely nem a magyarság hibáit és bűneit teszi kritikája tárgyává (elméletileg

fűzetem gondolkozom régóta, hogyan kerültünk be a bajba és mi tulajdonképpen a bajunk. De Istenem, papír, kiadó, stb.” (Uo. Ms 805/12–14. sz.)

1920. január 14-i levelében már arról értesíthette Angyal Dávidot, hogy „... nyugodt hangulatban mentem át az új évbe, amit annak köszönök, hogy karácsonykor végre hozzáfogtam munkám megírásához: „Nemzeti hanyatlásunk, történelmi tanulmány. Cél, félek, kissé falra borsó lesz: vissza Széchenyihez...” Ugy látta, hogy „minnél többet olvasom Széchenyit, annál világosabb előttem, Akademiánknak hallatlan hanyatlása. És újra felemelkedése nem is képzelhető egyébként, mintha egész nemzeti életünk ismét emelkedő vonalban mozog. Én úgy hiszem, még nem következett be, hisz nem mozgunk, hanem állunk, mint halom, még mindig azon kérdésnél, mi lesz a zsidókkal, melynél én sokkal égetőbbnek tartanám a másikat: mi lesz a magyarokkal? Engem legalább ez utóbbi sokkal inkább nyugtalanít.” Ekkor körülbelül 70 nyomtatott lapnyi anyaga volt készen Szekfűnek és 200-ra tervezte. Említette azt is, hogy Károlyi Árpádnak elmondta a készülő könyv egyik alapelvét: „a nemzetgyilkos sovinizmust a liberalizmusból származtatni” – ez azonban Károlynak „nem igen tetszik...” (Uo. Ms 805/16. sz.) Bár február közepére tervezte könyvének befejezését, március 22-i levelében arról tudósítja Angyalt, hogy „az én munkám, az utóbbi generációról lassan s nagy nehézségek árán halad előre. Nyelv és koncepció egyaránt sok bajjal jár. Sehogy sem tudom az anyagot összeszoritni, ahogy kellenne... május eleje előtt szó sem lehet, hogy elkészülnek.” (Uo. 17. sz.) 1920. október 2-án azonban már arról tudósít, Horváth János Szekfűhöz írott levele, (Horváth János ugyanis, miként tette ezt a Száműzött Rákóczi esetében is, a Három nemzedéket is stilisztikailag igyekezett, amennyire ez módjában állott, átfésülni.) hogy a cenzúra még nem küldte az újabb korrektúra-anyagot. (Annak ellenére, hogy Klebelsberg támogatta a könyv megjelenését és Szekfű 1920. október 11-i levelében köszönetet is mondott neki „... a kegyes pártfogásért, mellyel a Három nemzedéket a cenzúra előtt részesíteni olyan jó vagy.” (OSZK Kézirattár, Szekfű Gyula levelei Klebelsberg Kunóhoz, 1. sz.) Horváth János november 12-i levelében már örömmel írhatta, hogy a korrektúrán a megbeszélte módosításokat végrehajtotta. (A levélben erről részletes felsorolás van, sőt a 318. lapon egy mondatot – „ily elemek közé vegyülése lett egyik legfőbb oka annak, hogy a megértőbbeket, a jóakarató emberek többségét is elriasztotta magától” – Horváth János szúrta bele a szövegbe. A két idézett levél az Egyetemi Könyvtár Kézirattárban, G.628/121–122. sz.) December 8-án már meg is jelent az első méltatás a könyvről Turi Béla tollából (Hanyatló kor, Nemzeti Újság, 1920. december 8. 1.).

¹⁰ „... úgy éreztem másfél év óta és úgy érzem ma is, hogy munkaerőmet és munkakedvemem fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén ilyen katasztrófát kellett megélnünk, míg szemébe nem nézek azoknak az erőeknek, amelyek az egészséges fejlődés sodrából kivetítették nemzetemet.” Szekfű: i. m. 71.

¹¹ Amivel elsősorban foglalkozni kívánunk: Első könyv: Széchenyi István konzervatív reformrendszere. (I. m. 4–57.)

¹² Szekfű: i. m. (1920-as kiadás) 5.

¹³ Szekfű: i. m. 31.

és gyakorlatilag), szükségképpen megkapja a „hízelgő” azaz „haladásellenes” jelzőt. Erdemes röviden kitérni a magyarság hibáira – melyeket Szekfű négy típusba sorol – már csak azért is, mert olyan pontra bukkanhatunk itt, amely rejtetten többet mond, mint ami explicite olvasható. A hibák alapvető típusai a következők: a hiúság (és rokonai: önáltatás, öncsalás stb.); a lelkesedés és szalmatűz; a közretség; az irigység (és szülőttei: a pártviszály és az uralomvágy). Lényegében ezek a hibák alkotják azokat az okokat, amelyek a közértelemesség hiányát eredményezik.¹⁴

Kísérjük meg, hogy e tipikus nemzeti hibákat miként tudnánk pozitív érényként avagy jótulajdonságként leírni: a hiúságból így lehet csínre adó, nyalka (rokonai: képzeletgazdag, ötletes, fantáziadús), a szalmatűzből a virtus, a szenvedélyes és hősiesség; a közretségéből a haszonelvűség megvetése, gavalléria, külső sikerek hajszolásának elvetése és végül a pártviszály-uralomvágyból szabadságvágy, mindenféle elnyomás elleni harc. E pozitív fogalmazzott tulajdonság-együttes csak látszólag önkényes – valójában a világháború előtt (és alatt is) domináns úriság leírását kaptuk meg. Azt az úriságot, amelynek presztízse döntő szerepet játszott a középosztálybeli hivatalnok és értelmiségi rétegeknek, ugyanis ennek révén próbálta meg a dzsentri eredetű állami és megyei hivatalnoki réteg homogenizálni a kialakuló, értelmiségi feladatokat ellátó csoportokat. Ez a dzsentri eredetű réteg a világháború előtt mintegy társadalmi példaképként „reprezentálja a többi réteg számára a társadalom magatartási normáit s rendelkezik azzal a sajátos *presztízzsel*, lélektani kényszerítő erővel, hogy ezeket a normákat azokra is rákényszerítse minden formális, erőszakszervezetre épült hatalom nélkül, akikre ez terhes vagy önző, érdekeikkel ellenkezik (. . .). Ez az informális presztízsz az a társadalmi mediátor, mely a normákat szélesebb társadalom felé közvetíti. Ezzel a reprezentatív erővel, sajátos presztízzsel való bírás az *úriság*. . .”¹⁵ Az úriság homogenizáló szerepét azonban már az első világháború előtt jelentősen gyengítette – elsősorban az értelmiség körében – a polgári radikálisoknak a szervezett munkásmozgalom felé is kapcsolatot kereső eszmei küzdelme. Az úriság meggyengült pozícióit ekkor a dzsentroid-középosztálybeli ideológusok azzal próbálták erősíteni, hogy annak hagyományos elemeit igyekeztek újraértékelni, még erőteljesebbé tenni a presztízsz konzervatív tartalmát – eljutva egészen az antiszemita fajelmélet beépítéséig.¹⁶ Szekfű tehát, amikor Széchenyi révén a magyar bűnököt bírálja, akkor egyúttal az úriság tradicionális értékeinek devalválódását rögzíti és járul hozzá annak átértékeléséhez. A „szenvédélyeknek hízelgő politika” elvetése tehát nem csupán – miként azt már számosan kimutatták – a polgári liberális és radikális valamint szocialista-kommunista forradalmi politika ellen irányult, hanem az olyan politika ellen is, amely a tradicionális dzsentroid-középosztályi úriság presztízisének érvényesülését engedi szabadon kibontakozni.

Az a politika, amely Szekfű szerint követhető és a haladást segíti: az erkölcsnek alárendelt, annak eszközeként alkalmazott politika – amihez a mintát Széchenyi munkája és nézetei adják. Elvonatkoztatva most attól, hogy a szekfűi Széchenyi-kép mennyiben felel meg a valóságnak,¹⁷ a mi szempontunkból az a lényeges, hogy az általa kijelölt „minta” az úriság presztízssével szemben az arisztokrácia és polgár szimbiozisa révén kialakított értékrendet reprezentálja; mégpedig abban a fejlődési szakaszban, amikor a vallásos patrióta motívumokból cselekvő burzsoá még kontrollálja, maga alá rendeli a patrióta-függetlenségi motívumú citoyent.¹⁸

A Szekfű-konstruálta Széchenyi-kép az említett szimbiozist azáltal próbálta egyetemesebb értékkel avatni, hogy a kép azon elemeit hangsúlyozta, amelyek szorosan kapcsolódtak a Szekfű által (is) vallott és vállalt neokonzervatív eszmeáramlat értékvilágához. Széchenyi ezáltal a neokonzervatív értékrend megszemélyesítőjévé (is) vált s társadalmi tevékenysége, jobbító cselekedetei joggal voltak felmutathatók, mint a „lelkileg független”, a vallás-erkölcs végső értékeire támaszkodó

¹⁴ Szekfű: i. m. 18–25.

¹⁵ Szabó Miklós: A konzervativizmus. (Kandidátusi disszertáció.) Bp. 1978. Kézirat. 492.

¹⁶ Szabó Miklós: i. m. 305. és köv.

¹⁷ A Széchenyiről alkotott felfogás Horthy-korszak előtti alakulásáról: Varga Zoltán: A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban (1851–1918). Bp., 1963. 374.

¹⁸ A burzsoáz citoyen viszonyát Széchenyi esetében Gergely András: Széchenyi eszme-rendszerének kialakulása. (Bp. 1972. 177.) című munkájában tárgyalja. Közvetett módon kapcsolódik a problémához Lackó Mihály: Széchenyi és Kossuth vitája. Bp. 1977. 305.

polgár tettei. Ezek a tettek egyúttal a történetész-értelmiségi számára is példaadók és kijelölik értékes feladatát: a nemzeti önismeret érdekében végzett, a magyar bűnök feltáró és a közértelemmességet emelő munkát. Az úrisággal és a radikális – forradalmisággal szemben így lehet ezt a munka szerinti, a munkálkodásra építő presztízs kialakításának szükségességét nyilvánvalóvá és beláthatóvá tenni. E polgári munkafogalom (iparkodás) az egyéni munkálkodás és ezzel együtt az egyéni tökéletesülés számára a végső értéket, az alapot újólag az erkölcsben (ezen belül is a valláserkölcseben) rögzíti – lévén, hogy csak ezen a szinten fogalmazhatók meg általános elvek, csak erre építhető „ruganyos életbölcsség”.¹⁹

Szekfü szerint a megfelelő politika csak úgy és azáltal lehetséges, ha a politikai rendszer a *keresztény erkölcs* megvalósítását tűzi ki az állam feladatául.²⁰ Ez azt is jelentette, hogy csak a keresztény erkölcs alapelveinek, (amelyek közül: a méltányosság, a szeretet és az emberi méltóság a legfontosabbak)²¹ érvényesítése biztosíthatja azt a történelmileg kiformalódott kapcsolatot, amelynek révén a magyarság a közép-európai – s ezzel egyáltalában az európai – közösséghez kapcsolódik és (bár Szekfü itt nem fejt ki, csupán érzékelteti) elkülönül a keleti, szűkebb értelemben véve a balkáni közösségektől.²² A közép-európai közösség nála lényegében a történetileg formálódó keresztény-germán közösség (ahol a kereszténység *tekintélyelve* egyesült a *germán szabadság* eszméjével ami a *méltányosságot* biztosította – a politikában is – szemben a görög-római–rousseau-i eredetű liberális elvekkel),²³ s ehhez kapcsolódva jöhetett létre a történelem folyamán Közép-Európa szerves részeként a keresztény-magyar fejlődési ág. Az általa így módon definiált Közép-Európa és az ebbe illeszkedő magyar fejlődés tette lehetővé, hogy a keresztény erkölcs elveire épülő tevékenység újabb jelentéssel gazdagodhasson a szekfüi eszmekörben és evidensnek tűnhessen az a gondolat, miszerint csak az említett elvek megvalósítása biztosíthatja a magyarság számára, hogy része maradhasson az európai közösségnek, hogy saját – külső és belső – organikus fejlődését (a konzervatív reformok politikájával) megvalósíthassa. Ugyanakkor ez tette lehetővé, hogy a közép-európai és magyar közösség tagjaként tevékenykedő állampolgár kialakíthassa a halhatatlan lélekhez méltó életvitelét, ami szükségképpen tartalmas életvitel (munkálkodás, tökéletesedés és jólét), hiszen a „lelki független” ember is a jelzett elvekből nyeri tevékenységéhez az „energia-tartalékát”.

Szekfü azonban nem csupán a verbális kijelentések szintjén igyekszik igazolni állításait – hanem sajátos módon, műve strukturális felépítése révén, illetve az általa felidézett, a keresztény és európai kultúra meghatározott elemei által is.

Már az is figyelemre méltó, hogy Magyar Istvánt hívta tanúságtételre²⁴ ahhoz, hogy Mohács analógiájára értelmezhesse a Trianon utáni magyarság helyzetét.²⁵ Ez az analógia azonban mélyebb egyszerű hasonlatosságnál, ugyanis az elkövetett *bűnök* és az ezeket szükségképpen követő *büntetés* összefüggésrendszerében lehetett interpretálni a történelmi eseményeket. A bűn és bűnhődés egyetemes (és a túlvilági erőkre utaló) összefüggése, mint a lezajlott történelmi események megértéséhez szükséges eszmei háttér, nem csupán arra szolgált, hogy a kor magyar társadalmának embere a pillanatnyilag fennálló viszonyokat olyanként foghassa fel, mint amelyet gyorsan, radikális módon nem, hanem csak a „reálpolitika” konzervatív reformjai révén hosszú távon lehet átalakítani. Ezen túl arra is szolgált, hogy beláttassa: a bekövetkezett eseményekért mindnyájan felelősek, lévén a bűnhődés kollektív, a bűnben is osztoznak. Az utóbbi hozzájárulhatott ahhoz, hogy a volt politikai vezetők felelősségét ne lehessen külön szemlélni s bizonyos mértékű felmentést is kaphassanak.

¹⁹ Szekfü: i. m. 50.

²⁰ Szekfü: i. m. 54–55.

²¹ Szekfü: i. m. 35.

²² „Már érzem a balkáni kultúrszellőt...” írta 1918. október 10-én Angyal Dávidnak, hozzátéve: „Milyen öröm lesz majd ha vakációkban (...) elszabadulhatunk ebből a Balkán félszigetről Nyugatra, melynek határvárosai Kelet felé Drezda és München lesznek.” (Uo. Ms 805/4. sz.)

²³ Szekfü: i. m. 55.

²⁴ Szekfü: i. m. (1920-as kiadás) 6–7.

²⁵ Szekfü *Gyula*: Száműzött Rákóczi. Bp. 1914. című munkájában jelentkezik először erőteljesen a „megtérés” motívuma, a megigazulásé.

Ugyanakkor a bűn és bűnhődés egyetemlegessége révén Szekfű kikerülni véli azt a „magyar hibát”, mely abban nyilvánul meg, hogy tragikus történelmi fordulatért mindig bűnbakot keresnek – lett legyen az személy vagy politikai csoport. A bűnbakkeresést kizáró elv azt is sugallta, hogy a bűnök feltárása és azok megszüntetése az erkölcsi jobbítás (és jobbulás) révén az elkövetkezendő időszak alapvető feladata lesz. Ha az eddigiekben felvázolt összefüggéseket nézzük, akkor könnyen átlátható, hogy – elsősorban – a keresztény középosztály tagjainál, de azon túl is, miért hathatott olyan erőteljesen a Három nemzedék gondolatvilága.

Az elmondottakhoz kapcsolódik még egy olyan mozzanat, amelyet az eddigi Szekfű-kutatás nem méltatott kellő figyelemre: ez pedig a „bűnös” állapotból kivezető „megigazulás” útjának kérdése. Szekfű írásaiban már korábban is szerepet kapott a bűntől való megszabadulásnak, a „lelki felemelkedés” gondolatának fentebb említett módja.²⁵ A példát a kereszténység kialakulásának korai szakaszából választotta: Szent Ágostont.²⁶ Ágoston életútja közismert, a pogányból lett nagy hatású keresztény gondolkodó írásairól pedig köztudott, hogy a középkor teológiai és filozófiai kultúrájának meghatározó elemei voltak. Hasonlóképpen kedvelt példaalak volt Szekfű számára Pascal is. Az a Pascal, aki éppen az ágostoni eszmék újraértelmezésével próbálta az élet (és a világ) magyarázó elveit formába önteni – a bűnből megtért tudós nyelvén.²⁷ Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a századfordulót követő idő magyar szellemi életében az ágostoni gondolatok reneszánszának jelei láthatók,²⁸ akkor nem tűnik alaptalannak az az állításunk, hogy Szekfű (saját életútjának alakulásából eredő lehetséges motivációját sem hagyva figyelmen kívül) a vallásos-keresztény eszmevilág ágostoni–pascali vonulatához igyekezett művével kapcsolódni, ebben látván azokat a momentumokat amelyek mind személyisége, mind a magyarság számára alapot adhattak egy jobb jövő reményére.²⁹ Úgy vélhette, hogy ezen

²⁶ Széchenyi vallásosságáról írta: „... ágostoni küzdelmek árán tört magasb lelki felemelkedésre.” *Szekfű*: i. m. 54.

²⁷ Pascal alakja példaképként a Száműzött Rákóczi-ban. Bp., 1914. szerepelt kiemelt helyen. – Pascal írásainak elemzéséhez: *Lucien Goldmann*: A rejtőzködő isten. Bp. 1977. 768.

²⁸ 1842 után 1917-ben fordították magyarra Ágoston Vallomásokját (Vass József fordítása) – ekkor jelentek meg: *Walter Gyula*: Szent Ágoston hitoktatói működése. Bp. 1908.; *Aubermann Miklós*: Főbb államtani kérdések Szent Ágostonnál és Szent Tamásnál. Bp., 1911.; *Brisits Frigyes*: Szent Ágoston és Rákóczi Ferenc vallomása. Pécs 1914. 73.; *Balogh József*: Vasa lecta et pretiosa (Szent Ágoston konfessziói). Bp., 1918. Az ágostoni Vallomások fordításának 1917-es kiadására Babits Mihály is reagált a Nyugatban. (I. 949–970.) – Érdekes néhány idézettel feleleveníteni, hogy Babits miként látta az ágostoni művet: „A világirodalom fő művei közé tartozik ez a könyv: azok közé, melyekből máig – s ki tudja, mily jövőbe sugároznak erők... Ágoston a keresztény szellem megformálójája; egyik kútfeje a folyamnak, mely civilizációnk folyama lett. A modern gondolkodás első mestere. De első mestere a modern irodalomnak is...” (472.) – Ágoston műve „... az igazi keresztény műfaj: a gyónás, a vallomás; és mint Ibsen is mondta – e keresztény korok minden nagy költői művében, az egész modern művészet lényegében van valami vallomásszerű.” (475.). A Vallomások szelleme a magyar szellemen is gyümölcsöt hozott, „Rákóczi vallomásaira, még Széchenyi Naplóira is rá gondolhatunk.” (476.) – Babits szerint: „A két tengely, amely körül e filozófia forog (ti. Ágostoné – B. I.) tehát a Szabadság és Kegyelem tana, az abszolút Felelősség és az abszolút Kauzalitás. A kiegyenlítés, melyet az ellentétekre a filozóf talál, nagyon hasonlít Kantéhoz: a Voluntas Intelligibilis!” (492.) – megérezhetjük: „... hogy mi lehet Ágoston nekünk, a jelennek, az Életnek is. Mennyire szükségünk van az Intelligencia Szentjére ma, mikor minden Intelligenciát és Logikát valósággal lábba tipor a világ; ma az antiintellektuális rendszerek és az antiintellektuális élet; a Háború korában. Az intelligenciára mint szenvedélyerőre: ma, mikor minden szenvedélyerő az Okosság ellen van. A kényszerítő Kegyelemre, a Megvilágosodásra: Isten Országára!” (497.) – „Filozófiai és vallási problémáink ma is ugyanazok: az igaz lélek istenisége ma sem változott.” (498.) (A tanulmány megjelent újra az Esszék, tanulmányokban, Bp., 1978. I. 472–498.)

²⁹ Figyelemre méltó, hogy az ágostoni megigazulás motívuma Lendvai Istvánnál is felbukkan, amikor arról ír, hogy 1920-ban „... ami a világon átvonaglik, egy erős akaratra főtőrekvése, nyugatlan keresése egy ethosznak, amely aztán majd kialakítja a maga politikai, gazdasági és társ-

tradíció révén a magyarság lehetséges felemelkedésének történetfilozófiai hátterét s közvetve a történetész megfogalmazta igazságok érvényességét, illetve ezen keresztül a szerző autentikusságát sikerül biztosítani. Végül az is belátható, hogy Szekfű a bűn és bűnhődés (büntetés) strukturális elvét kívánta egységbe hozni a keresztény-európai műveltség keretén belül maradvá a bűnös állapotból kiszabadítani képes ágostoni „megigazulás” perspektívát adó eszméjével.

A halhatatlan lélek attribútumaként megadott keresztény erkölcs és erény – állítja Szekfű – nem csupán a konzervatív reformpolitikát használja fel eszközként, (s biztosítja a forradalommentes, azaz krízismentes, *egészséges* fejlődést), hanem a *józan* (és hideg) *észt* is.³⁰ Az észnek az a funkciója, hogy kontrollálja és szabályozza az emberi érzelmeket és szenvedélyeket, azaz meggátolja őket abban, hogy az emberi cselekvésen belül, az emberi lélekben uralomra jussanak. Szekfű ugyanis a szenvedélyeket nem tartalmuk alapján ítélte meg, hanem ab ovo mindenféle szenvedélyt olyként kezelt, mint amely elnyomandó, megrendszabályozandó. Erre azért van szükség – írta Szekfű –, mert a szenvedélyek eluralkodása a nemzeti bűnök megerősödéséhez vezetnek, ami viszont egyértelmű a rend és rendezettség megszűnésével. Természetesen az ész akkor és csak akkor tudja ezt a funkcióját teljesíteni, ha keresztény erkölcs keretein belül marad, azaz nem a felvilágosodás észtisztelte, nem a francia forradalom és liberalizmus északultusa esetén és nem is az öncélú racionalitás összefüggésében értelmes dolog az ész funkciójának elismerése, hanem csupán az erény megvalósításának, az erkölcs gyakorlásának eszközeként.³¹ Az ész határait, az ésszerűség korlátait tehát a keresztény erkölcs jelöli ki, miáltal sajátos hierarchia alakul ki: az erkölcs, erény áll a fő helyen, ennek alárendelve működik az ész kontrollja – a neki alávetett szenvedélyek felett. [A bürokratikus intézmények világa emelkedik itt egyetemes szintre – ahol az intézmény célját a közjónak az általános erkölcs szintjére emelt tekintélye képviseli (az uralkodó vagy a vezető tekintélye, s amelynek alárendelve tevékenykedik a szaktudással bíró hivatalnok esze, igyekezőn kiszűrni teendői közül a „szabályozott világot” zavaró szenvedélyeket).]³²

S ezen a ponton kapcsolható be a szekfűi gondolatmenetbe a nemzeti mivolt történeti-historizált problémája. A nemzetiség – Szekfű szerint – a történelem során váltakozó felfogásban megjelenő tulajdonságok összessége, amelyek az egyének tömegét nemzeté teszik,³³ és amelyek egyúttal a halhatatlan emberi lélek változhatatlan lényegét alkotják. Az említett tulajdonságok az egyéneknek nem csupán a nyelvét, de egész lelki struktúráját, *erkölcsi* és *értelmi* felfogását is meghatározzák azáltal, hogy olyan formákba kényszerítik e felfogást, amelyek más nemzetiségektől eltérnek. A formákban való eltérés azonban nem változtat azon, hogy a nemzeti lélek struktúrája az egyetemes (keresztény) emberi lélekével azonos: az erkölcs és az erény itt is a fő helyet foglalja el, maga alá rendelve az észt és a szenvedélyt – mindez azonban a nemzeti formában valósul meg. Ezzel a megfogalmazással Szekfű két alapproblémát is igyekezett megoldani. Az egyik: ezen a

dalmi organizmusát, mint csiga a házát”, az is kétségtelen, hogy „... ez az áthajló korszak irodalmilag is Szent Ágostonnak abban a stádiumában van, amikor forró ereit még erősebben futkossák a karthágói éjszakái izgalmai, bódulatai, mérgezett édességei, mint kegyelem első villamos ütései.” (Irodalom és világnézet, In: A harmadik Magyarország, Bp., 1920. 179. és 189. – Az ágostoni motívum szerepét, amely bizonyos fokon eltér mind a Szekfűétől, mind a Babitsétól, részletesebben elemzem Lenfvai István húszas évekbeli eszmei-ideológiai munkásságáról írott tanulmányomban. (Kézirat).

³⁰ Szekfű: i. m. 28.

³¹ Jól megfigyelhető itt az is, hogy az irracionalitás (a vallás) világába miként épül be az emberi-társadalmi viszonylatok polgári-tőkés újrendezéséhez szükséges racionalitás, mely racionalitás a kontroll, a fegyelem, a rend szinonimájaként szerepelhet.

³² Merész és megalapozatlan állításnak tűnhet, ha utalok arra, hogy ez a hármas, hierarchikus tagozódás rokonságot mutat a freudi személyiségképlet tagoltságával, természetesen ebből a hasonlóságból messzemenő következtetést levonni nem kívánok – bár eleve nem kizárt, hogy Szekfű találhozhatott az osztrák pszichológus gondolatával – csupán elgondolkodtathat az azonos, monarchiai társadalmi közegben megfogalmazódó rokoneképzelés. – L. ehhez részletesebben: *Garai László: Személyiségdinamika és társadalmi lét*. Bp. 1969., különösen az 54–81.

³³ Szekfű: i. m. 44–46.

szinten is konstituálnia kellett a magyarságnak a nyugat-európai (keresztény) műveltséghez (és civilizációhoz) való tartozását, mintegy normaként rögzítve a jövő fejlődés útját: az európeárság (kultúra és civilizáció) mind teljesebb elsajátítását (a keresztény felfogás keretei között) és a magyarság negatív faji tulajdonainak leküzdésével az elsajátítás magyar formáinak kimunkálását.

A másik probléma, amelyet a fentiekkel megoldani kívánt: az emberi cselekvés vallásos és nemzeti-patrióta motivációjának az egyesítése. A nemzetinek a vallásos értékrendhez történő közeli-tésével erősíteni kívánta a patriotizmus motiváló erejét s egyúttal irányítani is: kizárva annak tartalmából minden szélsőséges irányt (a bal- és a jobboldalt éppen úgy, mint a kuruckodó-közjogit). A nemzetinek a vallási univerzalizmussal való összekapcsolása egyúttal a vallásosságot is új tartalommal tölthette meg, laicizált tartalmakhoz kötődő érzéseket, magatartásformákat vihetett bele, hogy megerősítse. A vallás és a magyarság összekapcsolása tehát nem csupán a magyarság európaizálódását, felemelkedését és az európai fejlődés magyar megvalósítását jelenthette, hanem a vallás szekularizációját a nemzeti (politikai) ideológia irányába és ugyanakkor, a nemzeti ideológiának a vallás körébe emelését is.

Az egyetemes (keresztény) ember és a magyarság (nemzet) szimbiózisában azonban van egy bizonytalan pont: a fajiság kérdése. Szekfű sem ekkor, sem később nem fogadja el a biológiai megalapozottságú fajelméletet – de a problémát újra és újra értelmezni kényszerül.³⁴ A *Három*

³⁴ A fajiság, a faj és a nemzet viszonyával, a faj történelmi értelmezésével foglalkozik a „Magyar bortermelő lelki alkata” (Bp. 1922.) c. könyvében (14. és köv.) – itt úgy fogalmaz, hogy „... faji tulajdonoknak nevezhetjük azon külső és belső, testi és lelki sajátosságokat, melyek a történeti korban egységesen jelentkező, egységes egyedeknek tekinthető emberi közösségeket a többitől megkülönböztetik... Mindezen tulajdonságok részben természeti, részben kulturális-társadalmi tényezők huzamos és állandó hatása alatt fejlődnek ki az illető közösségben és egyszer kifejlődve a közösség tagjai közt átöröklődnek... Faji tulajdonok kizáróan a nagyfokú állandósággal és továbbfejlődési, szaporodási lehetőségüket önmagukban bíró emberi közösségben léphetnek fel, minők a nemzet, nép, néptörzs.” (19.) – Külön tanulmányban: A faji kérdés és a magyarság. (1923) In: Történetpolitikai tanulmányok. Bp., 1924. 53–92. – itt így fogalmaz: „Hogy a természettudománytól való elválásunk teljes legyen, nevezzük ezen történetileg öröklött tulajdonságok hordozóit, az illető embercsoportot, melynek kebelében az öröklés végbemegegy, a természettudományi fajtól eltérő népfajnak, amely kifejezésben a faj a nemzedékről nemzedékre való származás, az öröklés momentumát hangsúlyozza, a nép pedig az egész jelenség történeti jellegét.” (67.) – „A régi magyar faj nincs többé, a mai magyarság úgy mint közvetlen elődjei is, fajilag atomizált, meghatározhatatlan egyéniség... A magyar faji egyéniség ma csak tisztára történeti, de mint ilyen annyira jellegzetes múlttal bír, hogy képe állandó és élesen kirajzolható.” (85.) – a fajbiológiai felfogás elvetése: „Fajbiológiai vagy történeti egység?” c. tanulmányában. In: Uo. 93–109. – A faji és clan-érzés szerepéről Gábor Andorhoz írott levelében elmélkedik. 1920. VIII. 5. MTA Kézirattár, Ms 4492/171. sz. – Itt úgy fogalmazott, hogy szerinte a clan-érzés (mit később faji érzésnek neveztek) mélyen benne gyökerezik az emberek viszonyaiban és Gábor Andor téved amikor „... a clan-érzés tagadása alapján akarja berendezni a világot, mindent felforgatni és újraépíteni”, ugyanis „... a bolsevista államok megintcsak fajiak lesznek s egymást közti viszonyukat faji érzés fogja meghatározni”. – A clan-érzés példaként említette fel, hogy „Pl. az én szegény anyám és nővérem éjszakákon át sírtak a botrányom idején s gyűlölték nemcsak Ballagit, hanem Rákóczi is, holott belsőleg, történeti érzés szerint meg nem foghatták, miért szidalmazom e történelmi jelesünket. Náluk ezt a nemzeti, faji érzést legyőzte a családi.” Hasonló példaként említette Szekfű Gábor Andor édesanyjának véleményváltozását is. – Szekfű úgy ítélte meg ebben az időszakban, hogy a bécsi emigráció elidegenedett a magyar vértől, „... ellentétben Szabolcsival, ki otthon tragikus konfliktusokba kerül a magyar és zsidó clan-érzés együttes hatása alatt, de becsületes kötelességtudással kitart és megoldja – ahogy tudja. Persze az eredmény lavirozás, ide-oda kinlódás, mint aminő a milyenk is.” – 1920. VIII. 6-i levelében újra visszatért a kérdésre a Bécsi Magyar Újság „A magyarok nyilaitól ments meg Uram bennünket!” című vezércikke kapcsán: Én soha nem fohászkodhatom a magyarok nyilai ellen, mert nem lehetek egyszerre magyar is, nem magyar is. Az Önök lapja erre a Kunststück-re is képes, azért, mert a clan-érzése nem magyar többé. Lehet, hogy a

nemzedékben a faji tulajdonságokat valami ősi dolognak tekintette és általában e motívum jelentkezése a magyarság (nemzeti) negatív sajátosságainak azonosításával együtt szerepel (az önáltatás, közrezttség és kölcsönös gyűlölet), a magyar parlagiság szinonimája nem egy esetben. Bár Szekfű ezeket a faji tulajdonságokat erős, alig változó örökletes jegyeknek tekintette – mégis úgy látta, hogy szívós nevelőmunka, az erkölcs irányította ész segítségével a konzervatív reformpolitika keretében hosszú távon lehet rajtuk valamelyest alakítani. A fajiság ilyenén való megközelítése kettős funkciót tölt be a szekfűi gondolatrendszerben, mivel nem zárja ki teljesen a történeti átalakulás mozzanatát, részben bizonyos lehetőséget biztosít annak értelmezésére, hogy milyen szerepet játszottak az egyes fajok a reformkortól 1918–19-ig tartó hanyatlási folyamatban (magyar és nem-magyar), részben pedig a konzervatív reformpolitika szükségességét és perspektíváját is új oldalról mutathatja be: a faji tulajdonságok lassú, nevelés hatására alakítható jellegét tudatosítva. A hanyatlási folyamat ugyanis „két lépcsőben” történt Szekfű szerint: az elsőben a külföldi, liberális eszméket átvevő politika, a magyar faji tulajdonságok – önáltatás, közrezttség, kölcsönös gyűlölet – erősödését tette lehetővé, míg a másodikban egy még nem asszimilált idegen faj, a zsidóság uralma következett be,³ amely szintén a magyar faj hibás tulajdonságait használta ki és erősítette tovább.

főntebbi „keserves sors” valóban keserves, de ez nem változtat, sőt bizonyítja a tényt, mert világos, hogy clan-érzés a magyar összefüggés eltűnéséről nem adott magának számot, s nem veszi észre, hogy az otthoni pogrom-gazságok hatása alatt egy más clan-érzés, a legősbib generációkon át megvolt, aztán 1–2–3–4 generáció alatt háttérbe szorult hatalmasodott el rajta.” (Uo. 172. sz.) – A levelek alapján úgy tűnik, hogy a clan-érzés az etnikai „mi-tudat” jelenségével mutat rokonságot. – Az „öröklött faji” sajátosságok megváltozása példázatának szánta „A magyar borteremelő lelki-alkata” (1922) című munkáját, hol az előszóban azt írta: „Vajha a Széchenyitől annyit emlegetett egyéb nemzeti hibák, a szalmaláng, az örök gyűlölködés, az illúziókhoz ragaszkodás is olyan józan, állandó kezeléssel gyógyíthatóknak, minőt egy speciális téren borászati szakköreink alkalmaztak.” (5.)

³ Gábor Andorhoz írott levelében úgy fogalmazott, hogy: „... én a népbiztosok kinevezésekor a zsidóságra nagy veszélynek tartottam a névsort. Csodálkoztam, hogy tudtak Kun Bélák ily meggondolatlanságot elkövetni. Ma nem csodálkozom, mert a clan-rendszer folyományának tartom a jelenséget.” Ekkor úgy ítélte meg, hogy a balratolódó munkásságot a propaganda viszi, mely propagandát egy „ázsiai autokratizmus hajtja előre, melynek itt nyugaton csak olyanok állnak a szolgálatában – beszámítva a csekély, oh mily csekélyszámú erőshívót! – Kik vagy kiszakadtak az európai közösségből (...) vagy nem is voltak benne soha, az utóbbiak közé tartoznak az orosz galíciai zsidódiaszpórának olyan tagjai, melyeknek nem volt alkalmuk elhelyezkedni az európai közösségben. Minden más *tolatik*.” (Uo. Ms 4492/171. sz.) – Ugyanakkor Szekfű ellene volt a bűnbak-kereső szélsőséges antiszemitizmusnak, s 1920. VIII. 6-i levelében azt írta, hogy „... ismerem és értem a zsidók idegenkedését a zsidókérdés peretratálásától. De Ön belátja, hogy ez ha nem is forradalommal és a munkásevulúcióval, de a bolsevizmussal és speciálisan a magyar bolsevizmussal bizonyos kapcsolatban van. Ha Kunfy közmondásos „cinizmus” és az Önök „magátólértetődése” helyett egy kevés kis emberi melegség lett volna a szocialista és kommunista propagandában, nem lennének azok, amiké lettünk.” (Uo. 172. sz.) – Szekfű a „lelki független” tudós objektivitására törekedve, aggodott, hogy a budapesti zsidóságról szóló könyv fejezete esetleg sértő, antiszemita, amivel kapcsolatban Horváth János nyugtatta meg: „Antiszemitást a budapesti zsidóság fejezetben egyáltalán nem találtam.” (Egyetemi Könyvtár Kézirattár G.628/122. sz.) – Bóka László lassan feledésbe menő tanulmányában később úgy látta, hogy „... történetileg indokolhatónak s emberileg megbocsáthatónak tartom azt a felhőrdülést, azt az érzékenységet, mely Szekfűt antiszemitának tartja. De nem tudom tudósi tisztaságát megvédeni azzal, hogy tollát alacsony gyűlölet vezeti, legjobb lelkiismeretemmel nem tudom őt antiszemitának látni. Mert egyéni állásfoglalásom nem homályosíthatja el egy pillanatra sem azt az elvi alapot, amelyre Szekfű gondolatmenetét építette s ezt az alapot a fajbiológia ellen kihangsúlyozott történeti elvet józan ésszel nem lehet ma becsületesebben megfogalmazni.” (Ady és Szekfű, Apolló, 1937. 83.) – Elismerve mindazt, hogy Szekfű felfogása szembeállott a szélsőséges, bűnbak-kereső antiszemitizmussal mint tudósi becsületes szándékát, azon az objektív összefüggésen nem változtat, hogy „a zsidókérdés” felvetése révén a társadalmi politikai kérdések pontosabb megfogalmazását nem segítette elő, sőt tájékozódni kívánókat akaratlanul is dezorientálta.

Ugyanakkor és ezzel együtt a nemzeti felemelkedés alapját a keresztény és nemzeti reformpolitika azzal tudja biztosítani – vélte Szekfű –, hogy a magyar faji tulajdonságokat lassan „átneveli” (az európai-polgári kultúra szintjére hozza fel a „magyar parlagot”) és a zsidóság fokozatos asszimilációjával az idegen faj tulajdonságait az átnevelt magyar faji tulajdonságokhoz hasonlítja. A konzervatív reformpolitika „nevelésének tárgya” tehát a már említett dzsentroid eredetű középosztálybeli értelmiségi réteg lesz, amely az úriság presztízsét képviselve a negatív faji tulajdonságok reprezentálója – s amelynek felemelkedése csak azáltal lesz a nemzet számára termékeny, ha úrisága tradicionális értékeit újakra cseréli, mert így válhat valóra a zsidóság vezető erőinek (elsősorban értelmiségi és vállalkozói részének) „beolvasztása” is, és teljessé válhat az „egységes nemzetté válás” folyamata.

A nevelés programja – az elmondottakon túl – sajátos kettősségben jut érvényre a szekfűi gondolatkörben. Lényegében az önnevelést és mások nevelését kíséri meg egyesíteni, sajátos politikai tartalommal töltve meg e kapcsolatot. Az önnevelés a „bűnből megigazuló” ember önformálása, a keresztény erkölcs magaslatára emelkedő életvitel kialakulása. Ehhez nem csupán az erkölcsnek alárendelt ész szükségeltetik, hanem erős *akarat* is.³⁶ Az akarat beemlése a konstrukcióba jelzi, hogy az önnevelés parlagi-faji tulajdonság belső leküzdéséhez, a társadalomban megvalósítható egyéni felemelkedéshez szükségeltetik – s ugyanakkor megalapozhatja a személyes példaadás által megvalósuló, másokra irányuló nevelési folyamatot is. Az önmagát formáló, „lelki független” emberek sokaságának kialakítása lehet ugyanis Szekfű szerint a jövő záloga. Ilyen emberek kialakulásának a lehetőségét biztosítaná a konzervatív reformpolitika. Kérdés azonban, mely társadalmi osztályból vagy rétegből kerülhetnek ki elsősorban ilyen emberek és ilyen politikai vezetők? Szekfű úgy látja, hogy részben az arisztokráciából (művelt főurak, főpapok közül), részben az értelmiségi hivatást gyakorlók köréből. Ez nem csupán azt jelenti, hogy az önnevelt nevelők körét meghatározott, tradicionális társadalmi rétegekben látja, hanem azt is, hogy ekkor a magyarság felemelkedésének lehetőségét az arisztokrácia (egy részének) és az értelmiségi-középosztálybeli csoportok egy részének szövetségében látja. Ugyanakkor az egyéni önnevelés lehetősége biztosíthatta volna mind a középosztálybeli – értelmiségi rétegek homogenizációját, mind pedig az egyéni felemelkedést és beilleszkedést e rétegbe mindazok számára, akik a földművelő-paraszti osztályból vagy más, szegénysorsúnak aposztrofált csoport soraiból kerültek ki. Az önnevelés és mások nevelése így kap sajátos társadalmi-politikai tartalmat és kapcsolódik az aktuális, megoldandó problémákhoz.

A szekfűi mű még egy sajátosságára kell felhívni a figyelmet mielőtt levonnánk az eddigiek konzekvenciáit. Szekfű ugyanis ezt a művét – a későbbiek során is – történettudományos műnek tekintette.³⁷ Ugyanakkor már a megjelenésre reagáló ismertetések, cikkek nagy része is inkább ideológiai munkaként értékelte. Szekfű – miként azt más írásaiból is tudjuk – ellene volt a politikai ideológiáknak, mivel úgy látta, hogy azok kizárólagosságuk miatt doktrínér egyoldalúságra kényszerítik a politikust és az adott ideológiát valló tudóst (értelmiségit). Amikor tehát választ keresett a magyarság hanyatlásának miértjére és megpróbálta a kivezető utat jelzésszerűen megadni, akkor a történettudomány eszközeivel kívánt eredményt elérni – azaz a tudománynak kellett volna az ideológia helyét átvennie. Ez a helycsere azonban már a kiindulási pontnál problematikusnak mutatkozott: a történettudományos Széchenyi kép helyett Szekfű a neokonzervatív ideológia értékeit perszónifikálta Széchenyi alakjában. Ezen értékeket a szellemtörténeti iskola eszköztára segítette érvényre – miként ezt már többen kimutatták³⁸ – s ennek révén az ideologikus értékek történettudományi presztízszt kaptak, illetve történelmi-tradicionális értékgyarapodásra tehettek szert Széchenyi tekintélye révén. A történetívé historizált és perszónifikált neokonzervatív értékrend teszi aztán lehetővé, hogy a magyar történelmet a reformkortól kezdődően a hanyatlás folyamatának

³⁶ Szekfű: i. m. 26. és a köv.

³⁷ Angyal Dávidhoz írott levelében az akadémiai jelentést kommentálva úgy fogalmazott, hogy „Nekem speciálisan is rosszul esett a jellemzés, mert benne disszertációkon és értekezéseken elkezdve mindent, csak a Három nemzedéket nem hozták szóba, melyet tehát nem tartanak történeti munkának, sőt a Staat Ungarnról is azt tartják, hogy inkább publicisztikai mint történeti.” (Uo. Ms 805/22. s. 1925. máj. 7.)

³⁸ Szűcs Jenő: i. m. i. h.

ábrázolhassa, a tények jelentését e keretben interpretálhassa. A tudomány így „rejtett” ideológiaként működhetett – s nem kizárólagos érvényű doktrínaként – és a történész alakja – látszólag – eltakarhatta a „rejtőzködő” ideológust. A „rejtett” ideológia funkciója pedig az volt, hogy a politika számára a „ruganyos életbölcsséget” biztosítsa, ami alapul szolgálhatott az eddigi pártpolitikai keretek megszűntetéséhez s egyáltalán: a politikai pártok rendszerét feltételező politikai gyakorlat elvetéséhez és egy gyökeresen új formájú gyakorlat megteremtéséhez.³⁹

Az eddig elmondottak alapján összegezhetjük, hogy miként is válaszolt Szebfű azokra a kérdésekre, amelyeket tanulmányom elején jeleztem.

A korabeli polgári társadalom válságát *személyisége* válságaként is átélő Szebfű Gyula saját személyiség autonómiáját és integrációját – miként láthattuk – a keresztény erkölcs értékei által látta biztosíthatónak. A polgári társadalom, s ezen belül a monarchiai (és magyar) viszonyok személyiség-bomlasztó és elidegenítő hatásával – melyet Freud, Kafka, Musil oly ragyogóan tártak fel – a keresztény erkölcs értékeiből építkező „lelki független” alakját állítja szembe a maga számára is követendő például. A keresztény erkölcs világa azonban csak egy feltételezett, illuzórikus közösség viszonyait tudja szembeállítani a fokozódó elidegenedés világával; az elvont-univerzalisztikus fogalmait pedig számos pontot homályban hagynak. Ezeket a homályos pontokat próbálja meg Szebfű kihasználni – részben azzal, hogy a vallás erkölcsi alapot az Istenhez való személyes viszony irányába tágitja (Ágoston–Pascal vonal), részben azzal, hogy az addigiakban kimunkált (és a liberalizmus által is elfogadott) polgári értékeket igyekezett „átmenteni”. A polgári értékek „felemelkedése” a vallásos hit elemei közé és a vallásos (tradicionális, keresztény) értékek „profanizálódása” polgári értékekké (s erényekké) alkotja azt a sajátos összefüggést, amely a szebfűi személyiség válságát feloldja, autonóm és integrált egységet – illuzórikus formában ugyan, de megőrzi.

Az is belátható a leírtak alapján, hogy Szebfű saját *magyarságának* válságát a (keresztény) vallás-erkölcsi és nemzeti értékek sajátos szimbiózisa révén tudta feloldani. E komplexumba több mozzanatot tudott sűríteni: lehetővé tette számára, hogy a magyarságot a nyugat-európai közösség integráns részeként mutassa be s ugyanakkor a magyarság „felemelkedését” azonosíthassa a nyugat-európai (keresztény és polgári humanista) kultúra és civilizáció értékeinek a magyar társadalomba történő beépítésével. Lehetővé tette azt is, hogy fellazítsa a biológiai fajfogalomra támaszkodó, magát nemzetinek mondó magyar-felfogás értékrendjét (anélkül azonban, hogy teljesen elvetné a faj fogalmának meghatározó funkcióját) biztosítva ezzel a magyar nemzet lassú jobbulásának (európaivá válásának) útját, mibe a hazai zsidó népesség asszimilációja éppúgy beletartozott, mint a nemzetiségi kérdés méltányos megítélése és a magyarság faji bűneinek leküzdése.

A jelzett módon kitágított összefüggések a szebfűi eszmék ideológiai hatékonyságát erősítették, nem csupán az integrálódás lehetőségének növelésével, hanem azáltal is, hogy a keresztény-vallásos és a nemzeti értékeket egymást kölcsönösen „felerősítették”. A kereszténység humanizációs értékei, miként ezt említettem, nemcsak a polgári, hanem a nemzeti értékrend részévé is „profanizálódtak” – mellyel Szebfű a sovinizmus közjogi-függetlenségi formáját kívánta „humanizálni” – és ugyanakkor nem csupán a polgári, hanem a nemzeti értékek is a vallásos értékek rangjára emelkedhettek, – aminek révén Szebfű elkerülni vélte a nemzeti értékek önálló mítosszá emelését és azt a veszélyt, hogy a nemzet nevében fellépő, az emberi viszonyokat barbarizáló erők működését legitimizálják. S mindehhez hozzájárult még az is, hogy a jelzett komplexumon belül az Istenhez való személyes viszony (ágostoni–pascali tradíció) vallási követelményét átvihette a nemzeti értékekhez való viszonyra is, azaz a nemzeti erények közé tartozhatott a nemzet dolgainak személyes ügyként történő felfogása, illetve ezáltal biztosíthatta azt is, hogy a „megigazulás” útja, a „patriótává válás” ideologizált lehetősége nyitott legyen az egyéni választás számára, de úgy hogy ne maradjon a csatlakozás formális.

Szebfű úgy látta, hogy személyiségének és magyarságának válsága választ kíván arra nézvést is, hogy a honi társadalomban miként alakulhat az új keretek között a citoyen tevékenysége és

³⁹ „... tudom – írta Gábor Andornak – hogy a kapitalizmusnak át kell alakulnia a világháború katasztrófája után. Azt is tudom, sőt évek óta tudtam, hogy a parlamentarizmus is csődöt mondott mindenütt, hol importált dolog (tehát az európai kontinensen), s egyetlen helyes dolog volna a rendi képviselő. (Uo. 4492/170. sz. 1920. VII. 27.)

funkciói. A citoyen válságának feloldására fogalmazta meg Szekfű azon elképzelését, mely szerint a citoyen feladata a keresztény erkölcs által „megnemesített” nemzetinek a vállalása, amelynek útjára a „megigazulás” (önnevelés) és nevelés (másoké) révén juthat el. A politika feladata ennek megfelelően a keresztény erkölcs elveinek megvalósítása egy konzervatív reformpolitika révén, amellyel biztosítani lehetne a nemzet jobbulását – azaz a káros faji tulajdonok visszaszorítását és az egyén nevelési-nevelődési folyamatának feltételeit.

A politikának a keresztény és nemzeti erkölcs alá rendelése kifejezésre juttatta mind a burzoának alávetett citoyen szükségességét, mind a politikai nyilvánosság addigi formáinak (parlament stb.) átalakítását és kiemelt jelentőségének megszüntetését. A politikai nyilvánosság intézményeit kellett jelentőségükben degradálni ahhoz, hogy a konzervatív reformokat megvalósító állam kontrollja alá lehessen rendelni a társadalmi változások folyamatait (jólét és közértelmesség növelése) és ki lehessen küszöbölni (mint jelentéktelen és gátló tényezőt) a politikai pártok küzdelmeit éppen úgy, mint a (forradalmi) tömegmozgalmakat. Szekfű itt lényegében rögzítette a nyilvánosság terén végbement változásokat – a nyilvános okoskodás terepének az agitációs-propaganda tevékenység terévé alakulását – és elvetve a konzervatív liberalizmus inadekvát ideológiai formuláját: a nyilvánosság ideológiai értékét egyértelműen a keresztény és nemzeti erkölcsre nevelő funkciójában látta. Az állami kontrollnak alávetett politikai nyilvánosság tehát éppen sajátos politikai funkcióját kellett, hogy elveszítse (ez a pártok politikai érdekképviseletének, az osztályok politikai küzdelmének kiiktatását is jelentette) és az így depolitizált nyilvánosság a hivatalos-hivatalos nevelők működési terepévé lehetett, (akik közé az egyéni jobbulás és megigazulás révén lehetett bekerülni). Ezzel lényegében a „rejtett politikai tartalom” egyetemes, a társadalom egészére kiterjedő érvényesítését kívánta biztosítani.

Szekfű a *szakértelmiségi* szerepének újrafogalmazását is a jelzett keretek között kísérte meg: a keresztény és nemzeti erkölcs értékei közé emelte a *munkát* és ennek alapján zárta ki mind a dzsentroid-űrség hatalomgyakorlása, uralomra orientált, mind a forradalmi-radikális tevékenységre koncentrálni a *szakértelmiségi* szerepet. A munka értékévé emelésével a szaktudás presztízsét kívánta átmeníteni, illetve megalapozni – ezzel is közelítve a hazai értelmiségi funkciókat a nyugat-európai polgári társadalmak értelmiségeihez, ezen túlmenően az államilag kontrollált-megvalósított konzervatív reformpolitika keretében a szaktudás presztízsével bíró értelmiségi mind a nemzethez való viszonyulása által, mind a nevelői feladat vállalása révén a hivatalos-hivatali szolgálat feladatát láthatta volna el, mivel ezzel járulhatott hozzá leginkább a nemzeti felemelkedés megvalósításához. Így vált lehetővé Szekfű számára, hogy végül is a *hivatalnok és értelmiségi* szakember egységét konstituálja és emelje mintát szolgáltató értékévé. A szerző ezzel nem csupán a világméretű tőkés átalakulás és ezen átalakulásnak az értelmiség funkcióját megváltoztató hatását (a tőkének történő formális alávetését felváltó reális alávetés) tette ideologikusan elfogadhatóvá, hanem az arisztokrata uralmi elittel kötött vagy kötendő szövetség hivatalnoki (-szolgáló) elfogadását is értékessé változtatta. A hivatalnok-szolgáló és szakember értelmiségi szekfűi egységét a mű struktúrája is reprezentálja: a szaktudásban rejtőző ideológia és az ideológiaként funkcionáló szaktudás együttesével.

Az összegzés alapján belátható, hogy a szekfűi ideológia alapvető funkciója a polgári-tőkés rend megmentésére szerveződő uralmi elit homogenizálását segítő szellemi folyamatok megalapozása, egy új értékrend alapján motivált politika hátterének kialakítása volt, amely mint beteges krízist kívánta kizárni a radikális és forradalmi tömegmozgalmakat s azok lehetséges szövetségeseit: a baloldali liberálisokat. Ugyanakkor a szélsőjobboldali kísérleteket támogató sovíniszta, közjogi-függetlenségi eszmei tradíciókat felhasználó rétegeket is igyekezett eszméivel semlegesíteni. Szekfű a polgári társadalom és politika újraépítéséhez a mintát a kapitalizmus győzelme előtti Széchenyivel reprezentált fejlődési időszakban lelta meg s ötvözte össze a hazai tőkés fejlődés új igényeivel, melyeknek a közös keretet a neokonzervatív értékrend biztosította s ezen értékrend szintetizáló hatását a szel-
lemtörténeti eszközök által segítette érvényre.

Az is belátható, hogy ideológiája elsősorban a középosztály *szakértelmiségi-hivatalnoki* rétegéhez szólt, s annak érdekeit próbálta érvényesíteni az arisztokrácia és a hivatalnoki középosztály (*szakértelmiség* vezette) szövetségének propagálásával, – nem zárva ki annak lehetőségét sem, hogy a paraszti-földművelő osztályból egyénileg felemelkedhessenek e szövetség tagjaivá azok, akik az értelmiségi (hivatalnoki) funkciók gyakorlásához szükséges szaktudást elsajátították. A Szekfű által megfogalmazott ideológia ugyanakkor az ideológiát érvényre juttatók vagy elfogadók számára a célt

nem a politika szférájában fogalmazta meg, hanem a polgári jólét, a közértelmesség növelését foglalta programba, amelynek megvalósítása – úgy látta – mindenkinek egyaránt érdeke. Ugyanakkor e közösnek tartott érdek alkothatta alapját a kívánt nemzeti egység megszilárdulásának – a pártviszályok, a forradalom és a radikális törekvések kizárásával.⁴⁰ Tudatosítanunk kell ugyanakkor azt is, hogy ez az ideológiai alapállás tette lehetővé a szélsőjobboldali, majd a későbbiekben a német fasizmussal, az „őspatkány terjesztette kór”-ral való szembenállást, a keresztény és polgári humanizmus babitsi–szekfűi⁴¹ – ugyan nem ellentmondásmentes, de pozitívan értékelhető – tiltakozását az új barbárság erőivel szemben.

Szekfű *Három nemzedéke* széles visszhangot váltott ki – művét 1922-ben újra kiadták mert az első kiadás példányai elfogytak⁴² s akik a Horthy-korszakban a magyar társadalmi fejlődés kérdéseivel szembe kívántak nézni, hogy a megoldandó problémákra új ideológiai választ adjanak, nem kerülhették meg a szekfűi alkotással való vitát. Nem tehetők ezt meg már azért sem, mert Szekfű átlátta azt is, hogy a forradalmak előtti neokonzervativizmusa történész-attitűdként regisztrálva nem lehet elég hatékony, ezért számos publicisztikai írásában ideológiájának popularizálására vállalkozott. A népszerűsítés feladatára a Lendvai István által szerkesztett *Új Nemzedék* gárdáját remélte megnyerni⁴³ – ez azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A bethleni konszolidáció

⁴⁰ Joggal állítja ugyan Lackó Miklós, hogy „... a harmincas évek második felében a Szekfű-féle korlátozott polgáriasság a liberalizmus nyílt vállalásáig is eljutott” (Értelmiség és demokrácia a két háború között = Világosság, 1981. 8–9. sz. 523.), de a vállalás felé haladás belső ellentmondásosságát jól érzékelhetjük a már idézett Bóka-tanulmány azon felismerése révén, mely szerint: Szekfű a szabadság (politikai) eszméjével nem tudott mit kezdeni, márpedig írta Bóka „semmilyen emberi méltosságú élet, tehát nemzeti élet sem képzelhető el szabadság nélkül. Itt nem lehet alkudni...” (I. m. 89.)

⁴¹ Babits néhány ponton ekkor is közel állott a szekfűi elképzeléshez, miként ezt az 1919-ben írott Számvetéséből is kiolvashatjuk: „Magyar költő 919-ben” (in: Babits Mihály művei i. m. 646–666.) című írásában olvashatjuk: „Mert ami a nemzetet nemzetté tesz: az a lelkekben van. Egy szín, egy hangulat... aki azt a színt haloványítani, ezt a hangulatot irtani akarja: az nemzetellenes. ... Egy szín: egy színnel több az Emberiség nagy színskálájában. (Milyen szegény lett volna az egyszínű Emberiség!) Egy közös hangulat, közös emlékekből, öröklött és átélte közösségekből össze-szőve. Testileg talán nem vagyunk rokonok: lelki közösség az. Egy nyelv, mely gondolkodásunkat hasonlóná tette; ugyanazon mesék, melyeket olvastunk; hasonló városok, melyekben éltünk; hasonló tájak, melyeket láttunk. És ugyanazon csapások, miket átszenvedtünk, ugyanazon áldatlan körülmények, amik közt tengődtünk! Az egész múlt, jelenig gazdagodva, úgy amint lelkünkben felgyülemlett. Közös lelki ősök. A nemzet az a lelkek közt, ami a faj a testi leszármazásban. S amint a faj ereje a testi múlt ereje: ismeretlen ősök hajlamai, betegségei és energiái: úgy képviseli a nemzet a lelki múltat, a lelki ősöket.” (647–648.) – A babitsi vallomás a nemzetnek szóló gyónás: melyben a költő – író megtartó konzervatív erejét feladatát is megfogalmazza: „Újits: de nem rombolj! darabokból áll-e a kultúra, hogy tördelni lehet büntetlenül? Várd míg lehull a főlös, mint a pálma lehullatja kiélt ágait! A szavak szele leviszi, ami igazán kiélt ág, ezért mondta Kant, hogy szabad szó nélkülözhetővé teszi a forradalmat... Ki hirdesse a *konzervativizmus tanulságát*: hogy nem a nyers romboló erők, hanem csak ez a nemes lassú munka, viheti tovább újra a világot?” (663–664.) – „En csak a nemzettel törődöm, mely a lelkekben van: s azt fogom tudni erősíteni és gazdagítani: a magam módján, politika nélkül!” (664.)

⁴² 1921 decemberében elkészült az új kiadás előszava – amelyet ismét Horváth János javított. „Némely helyen, írta, árnyalati változást tettem, saját szempontomból (elfogulatlanság!) enyhítvén némely érzelmes kifejezéseket...; „kismagyar”, nem szerencsés megnevezés; degradáló értelmű nemcsak terjedelemben, hanem érdemben is („függetlenség”): uszításra alkalmas!” (Egyetemi Könyvtár Kézirattára G.628/129. sz. 1921. december 13. Horváth János levele Szekfű Gyulához.)

⁴³ Horváth János 1921. február 1-én Szekfűhöz írott levelében említette, hogy hallott Szekfű tárgyalásáról az *Új Nemzedékkel* s hozzátette: „Jó volna valamit csinálni ebből a lapból. De lehet-e velük elhitetni, hogy a zsidókérdés leggyengébb megoldása az örökös zsidópiszkolás és a legrosszabb

azonban – sajátos összefüggés-rendszerében átformálta – felhasználta a szekfűi ideológiai konstrukcióban rejlő lehetőségeket, s ha például Bethlen István beszédeit⁴⁴ olvassuk ebből az időszakból, számtalan helyen köszön vissza a szövegekből a szekfűi gondolatok egy-egy aktualizált mozzanata. A kultúrpolitikában Klebelsberg Kunó próbálta felhasználni a szekfűi kezdeményezést és fordította le a politikai taktikát megalapozó ideológia nyelvére a szekfűi mondandót – megalkotva a neonacionalizmus műszóval jelölt irányt.⁴⁵ A szekfűi eszmekör további alakulása, illetve ezen eszmekör (valamint a Három nemzedék) hatása, a hazai szellemi élet két világháború közötti fejlődésére gyakorolt befolyása már egy új, a jelzett időszak szellemi-kulturális mozgását feltáró tanulmány tárgya kell legyen.

taktika a dobverés.” – 1921. február 14-i levelében pedig úgy fogalmazott, hogy „Nekünk két félé teendőnk volna; az egyik, amit te mondasz legutóbbi leveledben: köz- vagy pláne napi érdekű műveltségi kérdéseket józanul megvilágítani (közönségnevelés) a másik: intelligens közönséget fogni a lapnak, a lap nívóját emelni.” (Uo. 123–124. sz.) – Horváth János aggályai végül is igazolódtak a lappal kapcsolatban.

⁴⁴ Bethlen István beszédei és írásai. 1–2. köt. Bp. 1933. – különösen 1. köt. 154–368.

⁴⁵ gr. Klebelsberg Kunó: Neonacionalizmus. Bp. é.n. 316. – különösen a 120. és köv. – Némi fényt vethet Szekfű Klebelsberghez való viszonyára az 1925. VII. 9-én írott levele, amelyben köszönetet mondott egyetemi tanári kinevezéséért: „Nagyon jól tudom, hogy ezt a kinevezést *más* miniszter *nem* tette volna meg és tudom és érzem, hogy az én tanári kinevezésem a te személyes műved, mely a Te hatalmas magyar kulturális konstrukciódban egy követ, egy kis lépést, egy pillanatnyi haladást és megállapodást jelent.” Szekfű nagy vívódás után fogadta el a kinevezést, de végül is „Mindennél inkább hatott rám, hogy engedelmeskedjem és elfoglaltam a helyet, melyet kegyes voltál kijelölni számomra a Te nagy koncepciódban.

Mert ez a koncepció bizonyos, hogy jó és hogy egyetlen, mely a magyar kultúrát, viszonyaink józan mérlegelésével, fenntarthatja.

A legkevesebb, amivel törekvéseinket előreségíthetjük, az hogy szívesen rendelkezésedre bocsátjuk erőnket – azon egyetlen aggodalommal, hogy ezeket az erőket, szíves jóindulatodban talán mégis túlbecsülted.

Így én örömmel és munkakedvben állok oda, ahová a kultúra hazai irányítója állított és iparkodni fogok ott a Te intencióid szerint keményen dolgozni.” (Szekfű Gyula levele Klebelsberg Kunóhoz, OSZK Kézirattár.)